

Тетяна ДУБАС,
завідділу СІАЗ НБУВ

БІБЛІОТЕКИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ УСТАНОВ НАНУ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ: ВИДАВНИЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюється питання видавничої діяльності науково-дослідних установ НАНУ. Визначається місце наукових бібліотек у системі соціальних комунікацій. Розглядаються перспективи розвитку видавничої діяльності бібліотек науково-дослідних установ Національної академії наук України.

Ключові слова: Національна академія наук України, науково-дослідні установи, видавнича діяльність, наукова бібліотека, фонд.

Утвердження України як самостійної держави відкрило нові перспективи для розвитку науки, для здійснення науково-дослідними установами (НДУ) НАНУ активної науково-видавничої діяльності, вільної від ідеологічних догм і політичного контролю. Як зазначено в Постанові президії НАН України № 159 від 25.06.2002 р. «Основні принципи організації та діяльності науково-дослідного інституту Національної академії наук України», науково-дослідний інститут та прирівняні до нього наукові установи, зокрема бібліотеки, є основною ланкою науково-дослідної діяльності та організаційної структури Національної академії наук України [5]. Предметом діяльності НДУ є організація та проведення фундаментальних, пошукових та прикладних досліджень з метою одержання нових наукових знань, сприяння науково-технічному прогресові та соціально-економічному й духовному розвитку суспільства. З цієї метою НДУ, зокрема, здійснюють інформаційну та видавничу діяльність, засновують наукові видання, займаються формуванням збірників наукових праць, матеріалів наукових форумів.

Бібліотечна мережа Національної академії наук України нараховує 98 бібліотек. До її складу входять: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника та 96 бібліотек науково-дослідних установ. Бібліотечний фонд, який нараховує понад 26 млн примірників (з них 6 млн – видання іноземними мовами), є універсальною документною базою для наукових досліджень у галузі гуманітарних, природничих і технічних наук [1]. Бібліотеки НДУ НАН України орієнтовані на першочергове задоволення

професійних інформаційних потреб учених, спеціалістів господарчого комплексу, діячів культури і мистецтва, а також забезпечення аналітичною інформацією органів законодавчої, виконавчої та судової влади, урядових структур. Щорічно бібліотеки системи обслуговують 208 тис. читачів, які мають змогу користуватися літературою в читальних залах, на абонементі, отримувати необхідні видання за міжбібліотечним та міжнародним міжбібліотечним абонементом.

З року в рік зростає кількість користувачів дистантними формами бібліотечної роботи. Лише в НБУВ щоденна кількість користувачів електронними ресурсами на початок 2010 р. сягнула 20 тис. Бібліотеки забезпечують бібліотечно-бібліографічним обслуговуванням установи та організації інших систем і відомств на договірних засадах, готують для них виїзні тематичні виставки та добірки літератури, складають бібліографічні покажчики на базі своїх бібліотечних фондів, а також з використанням фондів інших бібліотек мережі.

Бібліотечні установи системи НАН України виконують значний обсяг роботи із систематизації результатів наукових досліджень, формують літописну спадщину вітчизняної наукової діяльності, готують бібліографічні видання до ювілеїв інститутів, біобібліографічні – до ювілеїв учених, бібліографічні та інформаційні видання за тематикою наукових досліджень установи, а також здійснюють помітну видавничу діяльність, беруть участь у підготовці монографічних досліджень [7]. З метою методичного керівництва й координації роботи бібліотек і органів науково-технічної інформації установ НАН України з інформаційного забезпечення наукових досліджень постановою президії АН України № 49 від 15.02.1990 р. утворено інформаційно-бібліотечну раду Національної академії наук України на базі бібліотечної ради. Інформаційно-бібліотечна рада, у свою чергу, виникла внаслідок реорганізації у 1964 р. Бібліотечної комісії, яка була створена при президії АН України в 1949 р. з метою посилення впливу вчених на розвиток бібліотечної справи в установах академії. Унаслідок діяльності цих консультативно-дорадчих органів мережа бібліотек академічних установ розвивається як єдина інформаційно-бібліотечна система, послідовно реалізуються наукові засади координованого комплектування та використання її інформаційно-бібліотечних ресурсів. Серед основних завдань ради, зокрема, координація робіт зі збереження, впорядкування, систематизації, вивчення й введення в науковий обіг цінних рукописних та книжкових фондів бібліотек НАН України, створення національної бібліографії.

Розвиток сучасних технологій неможливий без розвитку їх базису – науки, яка, у свою чергу, не може існувати без інформації. Однією з важливих умов успішного виконання наукових досліджень є їх інформаційне

забезпечення: створення інформаційних систем та баз даних, наукових телекомунікацій, електронних бібліотек, підтримка бібліотек та інших інформаційних служб (ІС), підготовка аналітичних оглядів з різних галузей знань тощо [3]. Видавнича діяльність бібліотечних установ пов'язана з розвитком системи соціальних комунікацій, об'єктивною потребою якісного вдосконалення змістовного насичення їх сучасною затребуваною суспільством інформацією. Книга, насамперед наукова, і в паперовому, і в електронному варіанті якраз і є ефективним комунікаційним засобом для реалізації цього завдання в сучасних умовах. Книга відіграє роль посередника, за допомогою якого комунікант передає інформацію реципієнту. До того ж, передаючи певну інформацію соціальним групам та окремим індивідам, вона виконує важливу регулятивну функцію, оскільки члени суспільства під впливом отриманої інформації регулюють власні практики, а інколи й практики інших (у разі наявності влади або інших соціально значущих ресурсів). Після опрацювання необхідної інформації у соціальних користувачів виникає потреба в новій інформації на сторінках нових книг, яка задовольняється через випуск нових видань. Таким чином, відбувається процес безперервної комунікації [2].

Тривалий час видавцем переважною більшістю друкованої продукції науково-дослідних установ Національної академії наук України – до 80 % – було Видавництво «Наукова думка», однак зміна політичного й економічного устрою держави позначились і на видавничій діяльності академії. Зменшення обсягу централізованого фінансування підготовки й випуску видань поставило на початку 90-х років перед академією проблему збереження періодичних видань, стало причиною значного скорочення річного репертуару книг і різкого зниження якості їх додрукарської підготовки та поліграфічного виконання. У пошуках шляхів подальшого видання власних праць НДУ НАН України почали організовувати власні поліграфічні дільниці, на які було покладено передовсім підготовку й видання академічної періодики. З метою поліпшення ситуації у видавничій справі в академії було організовано Спеціалізовану друкарню наукових журналів (нині – Видавничий дім «Академперіодика» НАН України). На сьогодні завдяки зусиллям працівників і керівництва академії ситуація з підготовкою та виданням друкованої продукції істотно покращилась – визначено принципи формування державного замовлення, його пріоритети, працюють такі проекти як «Наукова книга» і «Програма підтримки наукових журналів НАН України», значно розвинулись поліграфічні дільниці багатьох установ НАН України, розширилися можливості співпраці науковців зі сторонніми видавництвами.

Слід наголосити на тому, що сьогодні найбільшу кількість наукових монографій, підготовлених науковцями НАН України, видають сторонні видавці – державні та приватні видавництва. Їхня частка в загальному обсязі наукових монографій за останні п'ять років становить у

середньому 58,2 %, друге місце стабільно належить власним поліграфічним дільницям установ НАН України – у середньому за цей же період ними видано 25,4 % наукових монографій. Протягом останніх п'яти років, з 2004 р., відколи почала працювати Програма підтримки наукових журналів НАН України, яку втілює ВД «Академперіодика» НАН України, структура розподілу видання журналів НАН України за видавцями також стабілізувалась. Так, протягом 2008 р. видання 26 із 83 журналів НАН України здійснював ВД «Академперіодика» НАН України (31 %), 35 журналів – сторонні видавництва (42 %) і 22 журнали (27 %), видані на власних поліграфічних дільницях установ.

Збірники наукових праць, як періодичні, так і книжкові, які до початку 90-х років видавало переважно Видавництво «Наукова думка», установи тепер видають здебільшого власними силами (на власних поліграфічних дільницях). Так, у фонді бібліотеки Інституту математики НАН України зберігається повний комплект «Українського математичного журналу», який видає інститут. Бібліотека Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова НАН України видає поточні та ретроспективні бібліографічні видання за тематикою досліджень інституту. У фонді бібліотеки Інституту проблем реєстрації інформації НАН України – література з математики, фізики, кібернетики, обчислювальної техніки. Видаються наукові праці співробітників інституту (з 1989 р.). Центр комп'ютерної інформації інституту щомісяця видає електронний реферативний журнал «Джерело» на основі інформації з БД «Current contents» Інституту наукової інформації США. У цьому ж центрі готується електронна газета «Все – всім», яка містить науково-технічну, нормативно-правову, комерційну, рекламну інформацію, що генерується БД ЮНЕСКО, Всесвітньої академмережі та ін. Газета «Все – всім» передається через телевізійні мережі України, її абоненти можуть формувати індивідуальні та колективні БД. У бібліотечному фонді Інституту технічної механіки зберігається повний комплект збірника «Технічна механіка», який друкується на власній поліграфічній дільниці. А в бібліотеці Інституту гідромеханіки – повний комплект «Українського фізичного журналу». У фондах бібліотек Інституту фізики напівпровідників, Інституту теоретичної фізики, Інституту геологічних наук НАН України зберігаються повні комплекти міжвідомчих збірників «Квантовая електроника» та «Оптоэлектроника и полупроводниковая техника», «Физика многочастичных систем», «Физика молекул», повний комплект «Геологического журнала», які видають ці установи. Інститут газу НАНУ видає науково-технічний журнал «Енерготехнології та ресурсо-збереження», у якому висвітлюється широке коло проблем, у тому числі: ресурси та їх раціональне використання, стан навколишнього середовища, енерго- та ресурсоощадні технології в промис-

ловості, технології переробки та утилізації всіх видів відходів, біотехнології та ін. У бібліотечному фонді Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України зберігаються повні комплекти збірника «Нефтепереработка и нефтехимия», журналу «Катализ и нефтехимия», які видає установка. А бібліотека Інституту біології південних морів ім. О. О. Ковалевського НАН України спільно з Одеською науковою бібліотекою ім. О. М. Горького видає серію бібліографічних покажчиків «Биология Черного и Азовского морей». Спеціалісти мають можливість отримувати інформацію з зарубіжної БД із морських наук ASFA та бібліографічної БД видань про Чорне море за фондами бібліотеки Плімутської морської лабораторії. До речі, у 1994 р. бібліотека стала членом Міжнародної асоціації європейських бібліотек та інформаційних центрів з морських наук EURASLIC. У бібліотечних фондах Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту історії України НАН України зберігаються енциклопедії українознавства, комплекти журналу «Архіви України», повний комплект «Українського історичного журналу», що видають інститути.

Під грифом Інституту літератури виходять такі наукові видання: з 1957 р. інститут спільно з Національною спілкою письменників України видає науковий журнал «Слово і час» (до 1990 р. – «Радянське літературознавство»), «Вікно у світ» (спільно з Незалежним центром наукових досліджень зарубіжної літератури в Україні), «Літературна компаративістика», «Американські літературні студії в Україні» (спільно з Посольством США в Україні), «Літературознавчі обрії. Праці молодих учених», «Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія». І це лише невеликий зріз тих видань, що видають бібліотеки науково-дослідних установ НАНУ.

У 2009 р. власними поліграфічними підрозділами установ НАН України опубліковано 188 монографій, обсягом понад 3,5 тис. обл.-вид. арк. Кількість електронних видань, опублікованих на відповідних носіях або в мережі Інтернет, становить близько 20. Серед них – збірник «Аудіодиктанти з української мови», перший випуск із серії, призначеної допомогти старшокласникам, студентам та всім охочим писати без помилок, підготовлений Інститутом української мови НАН України і випущений на CD-диску. Поточні праці науковців публікувалися у 86 наукових, одному науково-популярному журналах та 41 збірнику НАН України, у періодичних, а також серійних книжкових виданнях установ НАН України, кількості яких близько 100. З наукових журналів НАН України 18 перекладали та видавали англійською мовою зарубіжні видавці, ще сім журналів англійською мовою в Україні видають академічні наукові установи власними силами.

Значну увагу академічна спільнота та Науково-видавнича рада НАН України приділяють питанню включення українських періодичних

видань до наукометричних баз світового значення, зокрема бази Scopus. Було проведено зустрічі з представниками компанії Elsevier, якій належить ця база, робочі наради з представниками редакційних колегій та редакцій наукових періодичних видань НАН України, за результатами яких було окреслено питання, що перешкоджають цим виданням увійти до світових наукометричних баз, рекомендовані шляхи усунення встановлених недоліків. Результати проведеної методичної роботи представлені на інтернет-сторінці «Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України».

З метою подальшого унормування видавничої діяльності Національної академії наук України відповідними рішеннями президії НАН України затверджено Програму підтримки журналів Національної академії наук України, яка регламентує умови й шляхи надання підтримки науковим і науково-популярним журналам НАН України для дотримання ними графіка виходу в межах року та забезпечення високої якості редакційно-видавничого опрацювання й поліграфічного виконання, порядок подання й опрацювання рукописів видань для випуску на умовах державного замовлення, який регулює основні етапи випуску друкованої продукції, підготовленої та рекомендованої установами НАН України, порядок підготовки й випуску вибраних праць дійсних членів (академіків) НАН України, порядок включення рукописів видань молодих учених та докторів наук віком до 40 років до проекту «Наукова книга». Упровадження останнього заходу, ініційованого Науково-видавничою радою НАН України та підтриманого Комісією по роботі з науковою молоддю НАН України, є однією з форм підтримки молодих науковців у академії – залучення їхніх робіт до опублікування в проекті «Наукова книга» на умовах державного замовлення. 2009 р. із проекту «Наукова книга» було виокремлено два дочірніх проекти: «Наукова книга для молодих учених» та «Наукова книга іноземною мовою». «Наукова книга для молодих учених» – нова запроваджена за ініціативою Науково-видавничої ради НАН України форма підтримки наукової академічної молоді, здійснювана шляхом виділення окремої квоти для Комісії по роботі з науковою молоддю НАН України в межах щорічного державного замовлення [6]. Монографічні дослідження молодих учених і докторів наук віком до 40 років (відповідно до розпорядження президії НАН України від 26.06.2009 р. № 398 «Про затвердження Порядку включення рукописів видань молодих учених та докторів наук віком до 40 років до проекту “Наукова книга”») можуть бути надруковані у видавництві «Наукова думка» в межах проекту «Наукова книга» після проходження стороннього рецензування та конкурсного відбору.

Таким чином, відповідно до вимог сьогодення видавнича діяльність інститутів НАН України урізноманітнюється і певною мірою сприяє доведенню до відома зацікавлених користувачів наукової інформації, до

відома громадської думки інформації про наукову діяльність і її результати. Однак, поряд із цим, у даному виді діяльності є проблеми:

1. Децентралізація.
2. Електронні версії. Зворотний зв'язок.
3. Якість (як поліграфічна, так і дієве оформлення в Інтернеті).
4. Редакційно-літературний рівень.

Отже, видавнича діяльність бібліотек науково-дослідних установ НАНУ потребує серйозного дослідження та аналізу. Потребує удосконалення система академічного видання, правова база наукової видавничої діяльності. У бібліотечній і суміжних галузях діють такі нормативно-правові акти України, відповідно до яких здійснюють свою діяльність бібліотеки установ НАНУ: Конституція України, Закони України: «Основи законодавства України про культуру», «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про обов'язковий примірник документів», «Про національну програму інформатизації», «Про інформацію», «Про науково-технічну інформацію», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про національний архівний фонд і архівні установи», «Про телекомунікації», «Про видавничу діяльність», інші закони та нормативно-правові акти, прийняті відповідно до цих законів.

Основним законодавчим актом, який регламентує книговидавничу діяльність, є Закон України від 09.04.1999 р. № 595-ХІV «Про обов'язковий примірник документів». Відповідно до ст. 8 Закону виробники документів доставляють у бібліотеку обов'язковий безоплатний примірник видань, що виготовляються (у тому числі публікуються) в Україні, а також обов'язковий безоплатний примірник аудіовізуальної продукції. Обов'язкові примірники документів повинні доставлятися (надсилатися) у день виходу у світ першої частини тиражу. Надходження обов'язкового примірника документів є ефективним джерелом комплектування бібліотечного фонду, яке сприяє розвитку ресурсів бібліотеки і забезпечує економію фінансових коштів. Законодавча база, що визначає порядок надходження у бібліотечні заклади обов'язкового примірника друку, потребує вдосконалення, зокрема, визначення чітких термінів доставки відповідних документів, надання книговидавничим підприємствам пільг у використанні поштових послуг під час виконання своїх обов'язків, закріплення в договорах з типографіями обов'язків з надання бібліотекам безоплатного примірника замовленої для тиражування продукції. Крім того, є необхідним забезпечення безкоштовного доступу бібліотек науково-дослідних установ до БД Книжкової палати України, яка містить інформацію щодо поточної регіональної книговидавничої продукції, законодавчого закріплення відповідних функцій КП України.

Зважаючи на те що важливою складовою вітчизняного книговидавництва є наукове книговидавництво, яке відзеркалює становище

національної науки, з урахуванням проблем розвитку цієї сфери в Україні, а також механізму її державного регулювання, видається за необхідне виконати ряд таких заходів: збільшити частку державного замовлення на наукову книгу; удосконалити систему ліцензування, субсидіювання, патентування, сертифікації та стандартизації наукової книги; збільшити державне дотування, розмір компенсацій та субсидій для розвитку наукової книги та ін. До поточного планування розвитку наукового книговидання необхідно включити утворення управлінської структури при Держкомтелерадіо України, яка б опікувалася виключно науковим книговиданням, а також розробку й наукове обґрунтування комплексної Програми розвитку книговидання в Україні, з урахуванням додаткових коштів на розвиток науки як живильного середовища для наукового книговидання.

Сучасне інформаційне суспільство вимагає високих стандартів стосовно якості інформації, своєчасності надання та забезпечення належного змістовного наповнення інформаційних джерел, де одним з найважливіших вважається книга. Видавнича діяльність потребує вдосконалення законодавчої бази в галузі книговидання, розробки вітчизняних державних стандартів з питань видавничої діяльності, упровадження сучасних інформаційних технологій, зміцнення поліграфічної бази. Серед існуючих прогалин у законодавстві є відсутність визнання такого виду видання, як електронне в Законі «Про видавничу справу» (1997). Як наслідок, відсутність державних стандартів з електронного видавництва [4].

Вирішення цих проблем значною мірою сприятиме дієвості соціальних комунікацій, підвищенню ефективності використання наукових інформаційних ресурсів в інтересах нашого суспільства.

Список використаних джерел

1. Бібліотеки Національної академії наук України : довідник / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; уклад.: А. А. Свобода [та ін.]; О. С. Онищенко (наук. ред.). – К., 1996. – 110 с.
2. Кузьякова Т. В. Державне регулювання розвитку книговидання в Україні [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з державного управління: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Т. В. Кузьякова. – Харків, 2008. – Режим доступу: <http://diplomforum.ru/f101/t21487.html>. – Назва з екрана.
3. Кулаковська Т. Взаємодія бібліотек та інформаційних підрозділів науково-дослідних установ НАН України в інформаційному забезпеченні потреб науки [Електронний ресурс] / Тетяна Кулаковська. – Режим доступу: http://dilovod.com.ua/publ/stati/statti/vzaemodija_bibliotek_ta_

informacijnikh_pidrozdiliv_naukovo_doslidnikh_ustanov_nan_ukrajini_v_informacijnomu_zabezpechenni_potreb_nauki/4-1-0-482. – Назва з екрана.

4. *Марущак А.* Доступ до бібліотечно-інформаційних ресурсів країни як складник системи доступу громадян до інформації і правове регулювання / А. Марущак // Бібл. вісн. – 2006. – № 6. – С. 48–52.

5. Основні принципи організації та діяльності науково-дослідного інституту Національної академії наук України [Електронний ресурс] : Постанова президії НАН України № 159 від 25.06.2002 р. – Режим доступу: <http://www.ipiend.gov.ua/?mid=92>. – Назва з екрана.

6. Проект «Наукова книга» Національної академії наук України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.publications.nas.gov.ua/news/Documents/Naukova_%20knyga_%202010.doc. – Назва з екрана.

7. *Радченко А. І.* Структура друкованої продукції НАН України [Електронний ресурс] / А. І. Радченко. – Режим доступу: <http://www.publications.nas.gov.ua/nvr/Pages/reports.aspx>. – Назва з екрана.